In the Illuminated Dark

רחל צביה בק

סקירה: רחל ויסברוד

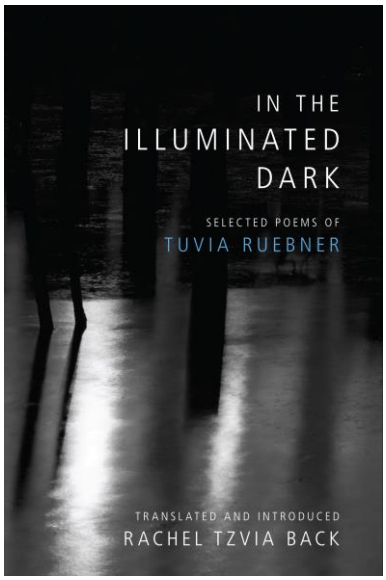

תרגום בכלל, ותרגום ספרותי בפרט, משמעותי לא רק עבור התרבות הקולטת אותו אלא גם עבור התרבות המייצאת, הזוכה כך לנִראות ולהכרה ביוצרים הפועלים בה וביצירתם. הוצאת מבחר מקיף משירת טוביה ריבנר בשפה האנגלית, בתרגומה של רחל צביה בק, היא אפוא תרומה חשובה לא רק לקוראי אנגלית אלא גם לתרבות העברית. יתר על כן, מדובר במהדורה דו-לשונית, עברית ואנגלית, המייצגת שבעה עשורים של יצירה, שבמהלכם פרסם ריבנר 15 קובצי שירה בשפה העברית; כך שגם הקורא העברי יוצא נשכר מההזדמנות להכיר את שירתו, על עושרה ומגוון היבטיה, כשהיא מכונסת בספר אחד.

ריבנר, יליד 1924, זוכה כיום להערכה רבה והוא עטור בפרסים, שהעיקרי בהם, בארץ, הוא פרס ישראל, אך התקבלותו כמשורר עברי הייתה מאוחרת. הוא הגיע ארצה ב-1941 ומתגורר מאז בקיבוץ מרחביה. במשך 12 השנים הראשונות לחייו בארץ פרסם בגרמנית, וזכה להכרה בארצות דוברות שפה זו, אך לא היה מוכר בישראל. מצב זה נמשך גם לאחר שהחל לכתוב בעברית בראשית שנות החמישים. בק מציינת כסיבות אפשריות לכך את התערותו המאוחרת בשירה העברית ואת המגורים בפריפריה, הרחק ממרכזי התרבות העירוניים. אפשר להציע כהסבר אפשרי נוסף את תיוגו כ'משורר שואה', תיוג שהגביל אולי את ההתעניינות בו.

בקובץ שתרגמה וערכה בק ניתן להתוודע לצדדים נוספים של שירתו, אך היא ממשיכה את דימויו כמשורר שואה בכך שספרה נפתח בתרגום לאנגלית של שיר מתוך קבוצת השירים על אחותו הקטנה, ליצי, שבגיל 13 נספתה בשואה עם בני המשפחה האחרים.

גם בפתח ההקדמה הציבה שורות משיר המעלה את זכר האהובים שאבדו, וההקדמה עצמה נפתחת במילים: "Loss defines the 'crossbeams and chronicles' of Tuvia Ruebner's life". למרות שאפשר היה לנצל את ההזדמנות לשינוי דגש, ניתן להצדיק את בחירתה בכך שרבים משיריו אכן עומדים בסימן אובדן – לא רק של משפחתו שנספתה בשואה, אלא גם של רעייתו הראשונה, עדה קליין, שנהרגה בתאונת דרכים זמן קצר לאחר שנולדה בתם הבכורה, ושל מורן, בנו הצעיר מנישואיו לגלילה יזרעאלי, שעקבותיו אבדו במהלך טיול בדרום אמריקה.

מה משך, כמוצהר וכמשוער, את רחל צביה בק לעסוק בשירתו? דומה שהם חולקים מאפיינים רבים. שניהם נטועים ביותר ממולדת אחת: ריבנר, יליד ברטיסלבה/פרשבורג שבסלובקיה, נשאר קשור בעבותות לתרבות הדוברת גרמנית, ובק היא באופן פרדוקסלי ילידת בופאלו שבארצות הברית, וגם דור שביעי בארץ. הזיקה לשתי תרבויות באה לידי ביטוי בכך ששניהם חיים בישראל, שבה כתיבה ספרותית בעברית היא גם תכתיב אידיאולוגי וגם דרך לזכות בהכרה, אך פְרסמו (בק – עד היום) בשפה שאינה עברית. שניהם תרגמו משפתם האחרת או אליה. ריבנר תרגם בין השאר את עגנון לגרמנית ואת קפקא לעברית, ובק מתרגמת מעברית לאנגלית. נראה שאין זה מקרי שלשניהם קשר עמוק ללאה גולדברג, המשוררת הדו-שורשית, שריבנר ערך ותרגם את שירתה והקדיש לה מונוגרפיה, ואף בק תרגמה משיריה. שניהם חוו זרוּת לארץ שקלטה אותם גם על רקע אחר. ריבנר מתאר את עצמו כמי שהפך לחבר קיבוץ מתוקף הנסיבות יותר מאשר מתוקף אמונה. כישראלי, הוא חווה אי-נחת מהמצב הפוליטי, ונתן לכך

ביטוי בשירי המחאה שלו. למעשה, כך התוודעה אליו בק, החולקת אתו אותה אי-נחת, ויש לכך ביטוי הן בשירתה, הן בבחירותיה כמתרגמת וכעורכת. פרט מקרי לכאורה - לשניהם קשר למכללת אורנים, שריבנר לימד בה במהלך הקריירה האקדמית שלו כחוקר ספרות, ובק מלמדת בה כיום - אף הוא נטען במשמעות אם חושבים על הנוף כמעצב חוויה ותודעה; קל וחומר כשקוראים את שירו של ריבנר "בדרך לטבעון" ("On the Road to Tivon"), על אווירתו הקסומה - שיר שנבחר על-ידי בק להיכלל בקובץ. מעבר לכך, אפשר למצוא קווי דמיון בפואטיקה שלו ושלה. התיאור הבא, מתוך ביקורת על קובץ שיריה האחרון של בק, היה עשוי להתאים בשינויים מסוימים גם לשירתו:

> In Rachel Tzvia Back's collection of poems *A Messenger Comes* (Singing Horse Press, 2012), the poet, like a biblical Deborah bearing a torch, arrives to illuminate the dark, devastated, and devastating space of grief. Following the deaths of both her father and sister, the poet is spiritually "called" to apply language to mourning. (Barnat, 2012)

דומה שגם כמתרגמים יש ביניהם הסכמה. ריבנר מספר בספר הזיכרונות שלו, חיים ארוכים קצרים,[1] על התנגדותו הראשונית לתרגום שיריו העבריים לגרמנית. הוא הסיר את התנגדותו רק לאחר שהשתכנע "שגם בגרמנית השירים – שירים" (ריבנר, 2006: 69). גם בק מדגישה בדברי המבוא שלה את הצורך לתרגם כך שהשיר המתורגם יעמוד בפני עצמו, אף אם יש להקריב לשם כך את הדיוק המילולי.

תרגום מעלה שאלות נוקבות של שייכות; של מי הקניין הרוחני? הסופרת סינתיה אוזיק כתבה שכדי לתרגם, על המתרגם לאמץ שלוש אמונות, שהן כוזבות וחיוניות כאחת: התרגום חבוי בתוך השיר המקורי וצריך רק לחלצו; המתרגם הוא המשורר; והשיר המתורגם הוא-הוא השיר.[2] הד לדבריה אפשר למצוא באנקדוטה שמספרת בק: "ריבנר עיין בכתב עת שבו הופיע תרגום שלה לאחד משיריו, לא זיהה אותו תחילה כשיר שלו, ואמר לעצמו שהיה רוצה לחבר את השיר הזה".

את מעמדה של בק כיוצרת הקובץ, מעבר לעצם התרגום, אפשר לתאר מכמה זוויות. ראשית, לספר נלווית מסת מבוא המוסרת מידע רב הן על ריבנר ויצירתו, הן על התרגום ועל השקפותיה של בק כמתרגמת, והן על מבנה הקובץ ודרכי ארגונו. הארגון מחדש הוא ביטוי מובהק לכך שהתרגום אינו רק שחזור של המקור: הסדר העקרוני הוא כרונולוגי, אך בק בחרה אם להקדיש מדור שלם לקובץ אחד, או לשלב יחד באותו מדור שירים מכמה קבצים על סמך קרבה תמטית או חווייתית ביניהם. כך התקבלה יצירה בעלת שלמות בפני עצמה. חלקה של המתרגמת בהעמדת היצירה ניכר גם בבחירת השירים בכל מדור על-פי כמה עקרונות בחירה, כדבריה – יופי, חדשנות, ומקומו של השיר במכלול יצירתו של ריבנר. כל מדור בעצמו הוא יחידה שלמה ומגובשת, שבה סדר השירים נקבע על-פי היחסים הנרקמים ביניהם בגרסה האנגלית. לחלק מהשירים נלוות הערות הממלאות תפקידים אחדים: שירת ריבנר משופעת באלוזיות לתנ"ך ולתפילה, וההערות מכוונות למקורן. כמו כן מוסרות ההערות מידע על יסודות צליליים ואחרים שהשתנו או אבדו בתרגום מעצם המעבר משפה לשפה או בגלל שיקולים פואטיים. בנוסף, מוסרות ההערות מידע ביוגרפי והיסטורי רלוונטי. יש לציין את הבחירה של המתרגמת לא לקשור בין השירים להערות על-ידי מספור ההערות וציון מספריהן בגוף השיר. השיקול הוא כנראה לא לפגום ברצף ובחוויית הקריאה. הספר נחתם בכמה מדורים נוספים המעשירים את הקריאה. מיד לאחר ההערות מופיעה רשימת תאריכים חשובים בחייו של המשורר. ראויה לציון בחירתה של המתרגמת לכלול ברשימה תאריכים המציינים מאורעות היסטוריים, בהם תאריכים הקשורים בהיטלר, במלחמת העולם השנייה ובמלחמות ישראל. בשילוב זה באה לידי ביטוי השקפת עולם המציבה את הביוגרפיה הפרטית בתוך ההיסטוריה ורואה אותן ככרוכות זו בזו. בהמשך מופיעה רשימת יצירותיו של ריבנר: שירה, תרגום, אוטוביוגרפיה, המונוגרפיה על

---

[1] ריבנר, 2006

[2] Ozick, 1983

לאה גולדברג, וכן עבודותיו כצלם שזכה להערכה רבה גם בתחום זה. לאחר מכן מופיע אינדקס של השירים על-פי סדר אלפביתי של כותרותיהם. בק מציינת ששירים שריבנר לא נתן להם כותרת, מופיעים כך גם בקובץ האנגלי כדי לא לפגום באפקט של בחירה זו, ורק בתוכן העניינים ובאינדקס מופיעה, במקום כותרת, השורה הראשונה של השיר בסוגריים. בחירה טכנית לכאורה זו מעידה מכיוון נוסף על ייחודו של תרגום בכלל ותרגום זה בפרט: הוא מקיים רשת זיקות למקור, ובו בזמן ניכרים בכל פרט ופרט טביעת ידה של המתרגמת, שיקול הדעת שלה והחשיבות שהיא מייחסת הן לשירי ריבנר והן לקובץ האנגלי כיצירה בפני עצמה. לכך יש להוסיף את העיצוב האסתטי והמרווח (של רפאל פרימן), המעניק לכל שיר את המקום הראוי לו כיחידה בפני עצמה, ואת העטיפה (בעיצובו של פול נף על-פי צילום של ד"ה אהרן), שבה אלומת אור הנזרקת על נוף אפל ממחישה את כותרת הספר האנגלי ואת אחד הניגודים המרכזיים בשירת ריבנר – בין אור לחושך. ניתן לומר שהאפלה היא חוויית יסוד בשירת ריבנר ומומחשת באופן חזותי בעטיפה, אך כל שיר לעצמו – מואר.

בחירה משמעותית ביותר בתחום העריכה היא העמדת כל שיר מתורגם לצד המקור העברי. בשפה האנגלית, המילה המקבילה ל"תרגום" כוללת יסוד של העברה (trans), ואכן בתרגום מתרחש מעבר משפה לשפה, מזמן לזמן ומתרבות לתרבות. אך בה בעת, המונח האנגלי מטעה שהרי התרגום אינו מעביר את המקור עצמו, הממשיך להתקיים, אלא נוסף עליו. תרגום המוצב לצד המקור ולא במקומו הוא תרגום צנוע יותר (לא לחינם הוא אופייני לתרגומים של כתבי הקודש וסידורי תפילה). תרגום כזה אינו מציג את עצמו כתחליף אלא כתוספת וכהשלמה, בהתאם למשנתו של ולטר בנימין שבק הולכת בעקבותיו מבחינות מסוימות ומצטטת אותו במבוא שלה. מהנוכחות הבו-זמנית של המקור והתרגום מרוויח הן הקורא השולט רק באחת משתי השפות, והן הקורא השולט בשתיהן. כפי שכבר צוין, לקוראי עברית ניתנת הזדמנות פז להתוודע למבחר עשיר ומגוון משירי ריבנר, שהיו מפוזרים במקורם בקבצים רבים. יתר על כן, יש בשירים יסודות ייחודיים לעברית ולהוויה הישראלית, שכדי לממש את כוחם האסוציאטיבי דרושה גרסת המקור. כאלה הם היורה, החצב ופרת משה רבנו בשיר "עולם מופלא" ("A Wondrous World"). בתרגום הם הומרו ב-first rain, hyacinth, ladybug שספק אם יעוררו את אותן אסוציאציות. במקרה זה, גם ההומור ייחודי לעברית. ריבנר אומר על פרת משה רבנו שהיא פרה מופלאה - חיבור מפתיע ומשעשע, לעומת wondrous lady שהוא צירוף סביר לגמרי. עם זאת, יש להניח שהספר מיועד בעיקר לקוראי אנגלית. לאלה מאפשרת המהדורה הדו-לשונית לקרוא את השירים בתרגום לאנגלית ויחד עם זאת להתרשם מתכונותיהם הצורניות בעברית – מהמבנה, מפרישת השורות על הדף, מהחזרות על מילים ועל חלקי שורות. אשר לקוראים הדו-לשוניים, להם מזומנת החוויה של קריאת השיר כשפרשנותו – שכן כל תרגום, כפי שגורסת בק, הוא פרשנות - לצדו.

אך מעבר לכל זאת, העיקר בתרגום הוא, מטבע הדברים, התרגום עצמו. במסת המבוא מפרטת בק את מאפייני הפואטיקה של ריבנר, שחלקם מפורטים גם בספר הזיכרונות שלו חיים ארוכים קצרים: שיר אינו ביטוי ישיר לרגש או למחשבה. עיקרו בצורה האסתטית, והכוונה להעמדה של השיר על הדף, לאורכי השורות, למוסיקה, לאמצעים אמנותיים כמו דימויים וחזרות. השיר הנפתח במילים "באוויר שאיננו זורם עוד" ("In the air that no longer flows") מובא על-ידי בק כדוגמה לכתיבה המאופקת של ריבנר, שעליה קיבלה על עצמה לשמור בתרגומה. בשיר זה, האבל על מות אחותו הקטנה (אחות קטנה ולא צעירה - כה הרבה מובע בבחירה זו!) מבוטא על-ידי חזרות אנפוריות, היוצרות נימה של קינה, דימויים המעוררים תחושת חנק ושורות מקוטעות, הממחישות את תחושת המחנק ואת הקושי הנפשי לומר דברים "עד הסוף". ה"אני" השירי נעלם, ונרמז רק דרך הקרבה לאחות ("אחותי"). היכרות מעמיקה עם הפואטיקה של המשורר ואולי אף הזדהות אתו (כאמור, יש קווי דמיון לא מעטים ביניהם) היא בסיס להעמדת תרגום רגיש למקור, אף אם אינו מתבטל בפניו.

כפי שמציינת בק, זמינות השירים בשתי השפות היא פיתוי לקוראים להשוות את התרגום עם המקור. בהשוואה כזו מתברר שהגישה הרואה בתרגום פרשנות אינה חפה מבעייתיות מכיוון שהפרשנות המוצעת תוחמת את אפשרויות הקריאה. לא אחת המקור עמום, חידתי, רב-משמעי, בעוד שהתרגום בורר פרשנות אחת מתוך כמה אפשריות. לדוגמה, השיר ללא כותרת הנפתח במילים "אבי הומת" ("My father was murdered") מסתיים בכך שהמשורר ניגש למראה ושואל "מה לא נכון?". המקור פוער פער ואילו התרגום משלים אותו: "What's wrong with this image?". הגרסה האנגלית קריאה וברורה יותר – שימוש ייחודי בלשון, המחייב את הקורא להתעכב ולהשקיע מאמץ בפענוח הכתוב, מומר באנגלית קליטה ומובנת; לדוגמה, "קופי הקול" במקור לעומת "aping voices" בתרגום בשיר "אי אפשר" ("One Cannot"). בתורת התרגום מכונות נטיות אלה "הנהרה" (explicitation) וסטנדרטיזציה, והן נמצאו רווחות ביותר, עד כדי כך שיש הרואים בהן תוצאה של עצם תהליך התרגום.[3] המחיר הכרוך בהן הוא שהתרגום פחות ייחודי ונועז מהמקור מהבחינה הלשונית. זה מחיר לא מבוטל ואולי גם אחד ההסברים לכך שיצירות מקור נחשבות לעתים קרובות, עד היום, כעולות על יצירות תרגום.

בק מציינת את ולטר בנימין כאחד ממקורות ההשראה שלה כמתרגמת. כאן ראוי לציין גם את ההבדל ביניהם: בנימין דגל בזרויות בתרגום. לשיטתו, על התרגום להדהד את שפת המקור, כך ימלא את ייעודו כשלב בדרך ל"שפה הטהורה", תוצר התמזגות כל הלשונות.[4] בק אינה מרחיקה לכת עד כדי כך, ואפשר לראות זאת בבחירות "מבַייתות" כגון הבחירה להמיר את האנחה היהודית כל כך, "אוי", בקריאה האנגלית "oh" בשיר "כל הסבל הזה" ("All This Suffering").

האלוזיות הרבות לתנ"ך תורגמו על-פי תרגום התנ"ך לאנגלית של ה- Jewish Publication Society (JPS). אפשר לראות בזאת רמז לכך שהספר בגרסתו האנגלית מיועד בראש ובראשונה לקהל יהודי, שהרי הקהל הלא יהודי מכיר את התנ"ך לאו דווקא בתרגום זה. ההערות מאירות עיניים, אך ייתכן שהיה מקום להוסיף עליהן. כוונתי, לדוגמה, להעדר הסבר על השורה "גם למראה נושן יש רגע של הולדת" בשיר "אל הירח ("To the Moon"). זו שורת הפתיחה של שירו של אלתרמן "ירח", ששמו מהדהד בכותרת השיר של ריבנר. קורא שירה עברית עשוי לזכור שההמשך, בשיר של אלתרמן, הוא "שמים בלי ציפור / זרים ומבוצרים"; בלי שאלתרמן התכוון לכך, דומה שהוא נתן ביטוי מדויק לחוויותיו של ריבנר, לא רק כמי ששמי ארץ מולדתו הפכו זרים ומבוצרים עבורו, אלא גם כמי שחווה זרות בארץ שבה לא מצא, תחילה, את מקומו כמשורר. במסת המבוא שלה מספרת בק על דרכה כמתרגמת. לדבריה, היא קוראת את המקור העברי, מתרשמת מהמוסיקליות שלו, ומחפשת בו עצמו את התרגום שבכוח לאנגלית:

> […] listening as closely as possible, hoping also to hear even in the Hebrew reading the English rhythms the poems might produce. (Back, 2014: XXXIV)

דבריה מהדהדים אחת מה"אמתות הכוזבות" של אוזיק, שבעצמה מהדהדת אִמרה המיוחסת למיכלאנג'לו – כמו הפסל שכבר נמצא בתוך האבן, וצריך רק לחשוף אותו, התרגום חבוי בתוך השיר המקורי, ומכיוון שהוא כבר נמצא שם, הוא בהכרח אחד ויחיד. אלמלא כן, כיצד יכלו שבעים החכמים להוציא מתחת ידיהם אותו תרגום בדיוק של התורה? ברוח דברי אוזיק אפשר לומר: תמיד אפשר לתרגם (גם) אחרת, אך כנגד התרגום ההיפותטי ניצב התרגום בפועל, שנעשה ברגישות ובשיקול דעת מעמיק, ומוגש לקורא האנגלי, העברי והדו-לשוני במעטפת אסתטית ומושכת. מפעל כביר זה ראוי למלוא הכבוד וההערכה.

רשימת מקורות

---

[3] Mauranen & Kujamäki, 2004

[4] בנימין, 1993

בנימין, ו' (1923[1993]). משימתו של המתרגם (תר' נ' מירסקי). חדרים, **10**, 40-47.

ריבנר, ט' (2006). **חיים ארוכים קצרים**. תל-אביב: הוצאת קשב לשירה.

Back, R.T. (2012). *A messenger comes*. San Diego, CA: Singing Horse Press.

Barnat, D. (2012). 'Besieged by grief': A review of Rachel Tzvia Back's 'A Messenger Comes'. *Jacket, 2*.

Online at: http://jacket2.org/reviews/besieged-grief (accessed July 3, 2015)

Mauranen, A., & Pekka Kujamäki (Eds). (2004). *Translation universals: Do they exist?* Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

Ozick, C. (1983). Prayer leader. *Prooftexts, 3*(1), 1-8.